

SVETLANA LOKHOVA

SPIONUL CARE A SCHIMBAT ISTORIA

Povestea nespusă a modului în care
Uniunea Sovietică a câștigat cursa
pentru secretele Americii

CUPRINS

Hărți.....	9
Prefață.....	11
Introducere.....	21
1 Fiu al clasei muncitoare.....	31
2 Îi prindem din urmă sau ne vor strivi.....	64
3 Țara are nevoie să rădă.....	93
4 Agentul 001.....	112
5 Un interlocutor agreabil.....	145
6 Aceasta este cu adevărat patria mea?.....	173
7 Îndoielnică de la început.....	191
8 Armeanul cel viclean.....	217
9 Inspecții fulger.....	243
10 Slavă Șoimilor lui Stalin.....	274
11 Înapoi în URSS.....	316
12 Proiectul „AIR“.....	343
13 ENORMOZ.....	380
14 Misiune îndeplinită.....	413
Post-Scriptum.....	428
Anexa I: Biografia lui Stanislav Șumovski.....	432
Anexa II: Rapoarte NKVD și FBI despre Stanislav Șumovski.....	435
Mulțumiri.....	438
Indice.....	442

baza textului, doar le putem bănuî, autorii și-au ascuns numele sub pseudonimul colectiv «Colegi și numeroși elevi ai școlii științifice S.A. Șumovski».¹ Colaboratorii erau, de fapt, prietenii și colegii lui din serviciile secrete, care aveau acces la dosarul confidențial al lui Șumovski. Pentru a înlătura orice dubiu referitor la identitatea lor, colaboratorii anonimi au adăugat o notă de subsol la articol: „Nu este o coincidență faptul că portretul lui Stanislav Antonovici Șumovski se află în Galeria celebrităților din Muzeul Memorial al SVR [Serviciul de Informații Externe] din Iasenevo.”²

Doar angajații serviciilor secrete rusești pot intra în Galeria celebrităților. Aceasta este singura recunoaștere oficială din partea Moscovei a realizărilor lui Șumovski în domeniul spionajului.³

Stanislav Șumovski este recunoscut pe drept ca fiind unul dintre părinții aviației rusești. Aceasta este relatarea completă a metodelor neobișnuite și surprinzătoare pe care el le-a folosit pentru a-și îndeplini visele personale, dar și obiectivele Uniunii Sovietice.

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Autoarea a abordat SVR, Serviciul de Informații Externe al Rusiei, precum și FSB, serviciul național de securitate, în vederea obținerii de informații referitoare la cariera lui Șumovski; ambele servicii au refuzat să se implice în scrierea acestei cărți.

1

FIU AL CLASEI MUNCITOARE¹

Alăturându-se mulțimii care se întorcea înveselită la Moscova de la aerodromul din Tușino, și încântat de reușita demonstrației de forță pe care a făcut-o noua aviație sovietică, Stanislav Șumovski reflecta asupra extraordinarei sale vieți. Mintea îi rătăcea la momentul în care a văzut pentru prima oară un om zburând, în orașul lui natal, Harkov, când, la vârsta de opt ani, se aflase și el într-o mare de oameni, strângând încântat mâna tatălui său. Era în vara anului 1910 și, la fel ca restul atotcuprinzătorului imperiu rus, tânărul Șumovski fusese și el cuprins de febra aviației.

Cu un an în urmă, Șumovski decupase dintr-un ziar fotografia idolului său, aviatorul francez Louis Blériot, care fusese făcută după epicul său zbor peste Canalul Mânecii.² Presa anunța începutul unei ere de zboruri îndrăznețe pe distanțe lungi. Pentru domeniul Romanovilor, ce se întindea pe o șesime din suprafața pământului, de la granițele Europei și până în Orientul Îndepărtat, zborul motorizat deschidea o lume de noi posibilități. Șumovski a mai păstrat

¹ Frază luată din jurământul de loialitate al Armatei Roșii, rostit de fiecare nou recrut.

² Spre înfrustarea ziarului *Daily News*, un francez, și nu un englez, a fost câștigătorul premiului de o mie de lire sterline pe care îl oferea ziarul primului om care traversa în zbor Canalul Mânecii.

Respectiv articol decupat din ziar, din același an, despre olandezul de mult uitat care, la bordul un avion șubred, fusese primul pilot ce a decolat de pe pământ rusesc. Din nefericire, el a reușit să se mențină în zbor doar câteva sute de metri, însă și această încercare timidă a extasiat poporul. În vara următoare, albumul cu tăieturi din ziar al lui Șumovski era plin de articole ce vorbeau, spre încântarea publicului larg, despre ruși cutezători¹ care urcau la bordul unor aeronave de import ca să se înalțe pentru câteva minute sau poate doar câteva secunde spre cer. Toată lumea, dar în special Șumovski, voia să vadă aceste mașini miraculoase și pe eroii care le pilotau. Acum, în sfârșit, venise și rândul orașului său, Harkov. Hotărât să nu rateze evenimentul, Șumovski îl făcuse pe tatăl său să îi promită cu câteva săptămâni înaintea că vor merge împreună.

Ziua aceea urma să fie un moment istoric din viața lui. În ultima săptămână, ziarele locale afișau la avizierele din fața sediilor lor povești menite să sporească nerăbdarea de a vedea noul triumf al științei. Un avion Farman IV, proiectat de francezi, dar construit de ruși, sosise într-un final în oraș. Acest avion rudimentar, cu multe aripi, era văzut de ochii sceptici ai mulțumii ca un zmeu supradimensional. Cu toate acestea, motorul șuierător al acestui amestec dizgrațios și șubred de lemn, material textil și fire era capabil să îi ridice în aer pe pilot și pe pasagerul său temător. Mulțimea și-a ținut respirația și, după o decolare chinuită, avionul s-a desprins de sol, s-a întors ușor spre stânga pentru a înconjura câmpul, doar ca să aterizeze forțat. Șumovski l-a tras pe tatăl său de mână ca să se alăture celor care fugeau spre mașinăria ce ateriza, nerăbdător să îi felicite pe pilot și pe pasagerul său și să îi vadă de-aproape pe acești

¹ Mihail Efimov, în 21 martie 1910, la Odessa, devenită apoi centrul aviației rusești, a fost primul rus care a zburat cu un aparat care a decolat prin forța dezvoltată de propriul motor. Cu mai mult de un sfert de secol mai înainte, în 1884, la Krasnoie Selo, ofițerul de marină rus, Aleksandr Mojaiski, reușise să mențină în aer, 20-30 de metri, un monoplan propulsat de două motoare cu aburi, pentru a căruia decolare a fost nevoie de o rampă.

învingători ai gravitației. Zborul durase doar câteva minute, însă impactul lui asupra lui Șumovski va dura o viață. I-a trezit pasiunea pentru aviație: își dorea să devină pilot.

Stanislav Șumovski s-a născut pe 9 mai 1902,¹ fiind cel mai mare dintre cei patru fii ai lui Adam Vikentevici Șumovski și ai soției sale, Amalia Forminicina (născută Kaminskaia). Părinții lui nu erau de etnie rusă, ci poloneză. Familia lui păstra tradițiile, practicând catolicismul și vorbind poloneză acasă.² Șumovski făcea parte dintr-o veche familie nobilă care se dedica serviciului public. Conform unei legende, familia Șumovski se mutase în Polonia din Lituania în urmă cu aproximativ șase sute de ani, pe vremea regelui Jagiello.³ Guvernul polonez a comandat statuia acestui rege de mult timp uitat pentru a fi prezentată la Expoziția universală de la New York, din 1939.⁴ (Standul sovietic câștigător, împodobit cu statui ale lui Lenin și Stalin, se lauda cu o machetă la scară mare a unei stații de metrou din Moscova.)⁵ De la mutarea familiei, generațiile următoare de Șumovski au slujit cu dârzenie, mai întâi comunitățile din Polonia și Lituania, iar acum coroana cu vulturul bicefal rusesc.⁶

Tatăl lui Șumovski era contabil și reprezentant bancar și lucra pentru Trezoreria de Stat a țării din Harkov, un prosper oraș comercial. Mama lui, Amalia, era de viță nobilă. Tatăl ei era administratorul întinselor domenii ale remarcabilului prinț polonez Roman Damian Sanguszko, din provincia Volinia, aflată în vecinătate. Amalia era o pianistă talentată⁷ și s-a asigurat că fiii ei vor vorbi franceza și

¹ Înregistrare a serviciului militar pentru Stanislav Antonovici Șumovski, RGAVME, trad. Svetlana Lohova, St. Petersburg, 1924. Fond R1108, *Opis 3*, fila 195

² Theodore A. Shumovsky, *Svet s Vostoka* [Lumina de la răsărit], trad. Svetlana Lokhova, St Petersburg University Press, St. Petersburg, 2006

³ „A Celebration of the Life of Professor Stanislav Shumovsky”, MFTI

⁴ În prezent, statuia se află la New York, în Central Park.

⁵ wikipedia.org

⁶ „A Celebration of the Life of Professor Stanislav Shumovsky”, MFTI

⁷ Shumovsky, *Svet s Vostoka* [Lumina de la răsărit]

germana.¹ După cum era de așteptat de la puțin numeroasa comunitate a lucrătorilor în administrație din acea vreme, viața de familie se învârtea în jurul serilor muzicale și literare, când mama lor își manifesta tot talentul ei artistic. Cel mai tânăr dintre băieții Șumovski, Teodor, avea o amintire vie despre viața lor rafinată și tihnită. El descria în autobiografia lui (intitulată adecvat, după cum s-au desfășurat evenimentele, „Lumina de la răsărit“) „o încăpere mare cu două ferestre; în spațiul dintre ferestre se afla un pian la care cânta mama, cu chipul ei, încadrat de părul negru și ondulat și cu privirea pierdută în depărtare, așa cum se întâmplă mereu atunci când cineva se lasă purtat de acordurile muzicii“.² Când a crescut, Teodor a devenit un academician cărui nu i-a fost străină disidența, iar azi este sărbătorit în Rusia, în timp ce fratele lui mai mare, Stanislav, care și-a dedicat viața pentru a construi Uniunea Sovietică, este aproape uitat.³

Făcând parte din mica nobilime, tatăl lui Șumovski, Adam, avea dreptul la patronaj. Pentru cei patru fii ai lui, acest privilegiu însemna că puteau urma liceul din Harkov.⁴ Agenda acestuia cuprindea o perspectivă asupra lumii, ce includea știința modernă, pasiunea lui Șumovski. Copiii mai puțin norocoși care creșteau în același oraș, în aceeași perioadă, petreceau, asemenea majorității copleșitoare a celor 125 de milioane de supuși ai împăratului, poate trei ani scurți la o școală parohială⁵, unde preoții consolidau principiile autocrației, fără să conteste credința în Dumnezeu și în reprezentantul Lui pe

¹ Înregistrare a serviciului militar pentru Stanislav Antonovici Șumovski, RGAVMF

² Shumovsky, *Svet s Vostoka* [Lumina de la răsărit]

³ Teodor a fost închis prima oară în 1938 pentru activități antisovietice, împreună cu fiul legendariei poete ruse, Anna Ahmatova. El și-a continuat protestele pe tot parcursul vieții. Teodor a tradus pentru prima oară Coranul în limba rusă.

⁴ Înregistrare a serviciului militar pentru Stanislav Antonovici Șumovski, RGAVMF; MIT, *The Massachusetts Institute of Technology Yearbooks 1932-1935*; lista membrilor Partidului Comunist – Stanislav Antonovici Șumovski, RGASPI.

⁵ Stanislav A. Shumovsky, „The Planning of Technical Education in Developing Countries: Lessons from the USSR Lecture – Discussion Series“. unesdoc.unesco.org, 1969

pământ, țarul. La școala lui Șumovski, profesorii care explicau miracolul zborului motorizat nu au făcut decât să îi sporească dorința de a-și îndeplini visul.

Târgul Internațional anual era singura dată din an când invențiile și curiozitățile lumii erau aduse în fața cetățenilor entuziasmați din Harkov. Asemenea țării, orașul trecea printr-o schimbare socială impresionantă. Harkovul era mândru că ocupa un loc fruntaș în ceea ce privea dezvoltarea și că făcea parte din noua Rusie. Asemenea rivalei sale, capitala de atunci, Sankt-Petersburg, orașul era o fereastră prin care Rusia privea către Occident, către Europa. Spre deosebire de orașele provinciale Moscova și Kiev, care erau de departe tradiționaliste, religioase și înapoiate, Harkovul a îmbrățișat gândirea progresistă și inovațiile moderne. Binecuvântat cu o bogăție de resurse naturale, cum ar fi cărbunele, minereurile de fier și cerealele, orașul devenise din ce în ce mai influent. Situat în inima câmpiei ucrainene acoperite cu cernoziom, un sol negru, excelent pentru agricultură, și deținând o gară nouă și impresionantă, Harkovul era principalul nod feroviar și centrul comercial incontestabil din sudul Rusiei. Sarcina tatălui lui Șumovski era aceea de a ajuta la reglementarea activității numeroaselor bănci din sectorul privat care finanțau întreprinderile agricole și de minerit aflate în continuă dezvoltare. Orașul era un centru activ al producției de oțel și al extracției de cărbune, epicentrul revoluției industriale din Rusia. Aproximativ 300 de automobile străbăteau cele câteva drumuri asfaltate, trecând pe lângă birjele trase de cai și căruțele care abia se târau ale țăranilor.¹

Ar fi trebuit să fie un loc bogat și fericit. Nu era; într-adevăr, ar fi fost imposibil să trăiești în acel oraș dezvoltat și să rămâi imun la înegalitatea și diviziunea socială, care erau rezultatul unei creșteri economice prea rapide. Șumovski vedea acest lucru în fiecare zi când mergea la școală, atunci când trecea pe lângă țăranii săraciți care dormeau sub cerul liber, pe străzi. Deși cerealele Harkovului erau

¹ wikipedia.org

Reexportate în orașele atinse de foamete din Europa Occidentală, puțini erau cei care se bucurau de profiturile ce le erau înapoiate cu târâita. Înființarea de uzine moderne, oțelării și fabrici de locomotive aduseseră în oraș problemele asociate cu industrializarea rapidă a Rusiei. Politica guvernului fusese aceea de a finanța această investiție uriașă prin aplicarea de taxe suplimentare țăranilor, obligând milioane de oameni să muncească în orașe împotriva voinței lor. Poliția, cazacii și armata îi suprimau fără milă pe cei care protestau. În fiecare primăvară, mii de oameni veneau flămânzi în oraș, căutând în zadar o cale ca să își îmbunătățească traiul lor și pe cel al familiilor lor, rămase în satele natale. Acești noi muncitori, veniți din vastul spațiu rural, lucrau fără tragere de inimă în fabricile deținute de străini, schimbând o formă de sclavie cu alta. După cum își va aminti ulterior Șumovski: „De fapt, cele mai multe întreprinderi industriale erau deținute de străini. De pildă, în orașul meu natal, benzinăriile erau administrate de o companie belgiană, tramvaiele, de o companie franceză, o fabrică mare pentru producția mașinilor agricole, de o companie germană și tot așa.”¹

Muncitorii ruși din sectorul industrial nu erau doar cel mai prost plătiți din Europa, dar aveau de îndurat și unele practici necinstite și inumane. În drum spre școală, Șumovski trecea pe lângă copiii de vârsta lui pe care îi aștepta o zi lungă de muncă.² Muncitorii erau plătiți în numerar, o dată pe lună; restul salariului lor ajungea în buzunarele patronilor de fabrici printr-un sistem de bonuri care îi obliga pe salariați să își plătească chiria și să cumpere bunuri la prețuri exorbitante din magazinele companiei. Muncitorii ruși din sectorul industrial munceau unsprezece ore pe zi, deși turele depășeau adesea programul, în condiții nesigure și insalubre. Populația orașului Harkov crescuse, iar condițiile de locuit erau îngrozitoare – nu a fost de mirare că orașul a devenit în scurt timp leagănul radicalismului

¹ Shumovsky, „The Planning of Technical Education in Developing Countries: Lessons from the USSR Lecture – Discussion Series”, unesdoc.unesco.org. 1969

² În mod oficial, copiii sub doisprezece ani nu aveau voie să muncească; în realitate, patronii străini ignorau această lege.

și al grevelor cu caracter politic. Reacția oficialilor la cel mai pașnic protest era conflictuală și violentă.

Harkovul purta cicatricile lăsate de Revoluția din 1905 și de promisiunile încălcate ale țarului. Importanta subramură a producției de locomotive, în cadrul căreia Ivan Trașutin (unul dintre studenții care va călători împreună cu Șumovski în SUA) a activat ulterior, suferise daune considerabile din cauza obuzelor trase de autorități în încercarea de a înăbuși greva muncitorilor neînarmați.¹ Revoluția a început după ce armata și poliția au împușcat patru mii de protestatari pașnici în Sankt-Petesburg, care duceau o simplă petiție împăratului prin care cereau condiții de muncă îmbunătățite și sufragiu universal.² Demonstrația pașnică a fost organizată și condusă de către un agent din poliția secretă a țarului, temuta Ohrana, într-una din misiunile *agent provocateur* pentru care aceasta a devenit renumită.³

Drept răspuns, întreaga țară s-a revoltat din cauza lipsei de reacție sau a oricărei urme de remușcare a țarului Nicolae față de acest masacru. Prietenul apropiat al lui Iosif Stalin, Artiom – ulterior, Stalin i-a adoptat fiul –, a instigat orașul Harkov luni întregi la revolte și greve cu caracter politic. Au fost ridicate baricade pe străzile principale și a izbucnit o insurecție armată. Au avut loc lupte de stradă de mare amploare între cetățenii care cereau să li se audă vocea și forțele paramilitare cazace. În orașele din Rusia, o alianță încheiată între studenții radicali, muncitori și oameni de rând aproape că a îngenucheat autocrația. Șumovski a aflat că elevii își jucău și ei rolul, fabricând bombe din dioxid de sulf în laboratoarele de chimie. Școlile și universitățile erau mândre să fie cartiere generale ale revoluționarilor. În cele din urmă, țarul Nicolae a cedat în fața poporului, oferind mari concesii, ba chiar promițând o *Duma*, un parlament, însă de îndată ce

¹ Ivan Trașutin, *Tankovye dizeli* [Tancuri diesel], Voennoe izdatel'stvo ministerstva oboroni, Moscova, 1959. Document tradus de Svetlana Likhova.

² wikipedia.org

³ Agenții secreți țariști se infiltrau în organizațiile revoluționare, punând la cale acte de terorism înainte să-și trădeze camarazii revoluționari.

grevele au încetat, el și-a retras cuvântul. Oamenii s-au simțit trădați de către țarul lor. În fiecare an, de-a lungul copilăriei lui Șumovski, au avut loc în Harkov demonstrații cu sloganul: „Nu mai avem țară“, comemorând moartea celor cincisprezece mii de oameni spânzurați în toată țara pentru că participaseră la proteste.

Clasa de mijloc a Rusiei, inclusiv familia Șumovski, s-a înstrăinat de guvernul său. Aceștia au fost martori la represiunile șocante și violente asupra protestatarilor pașnici și la eșecul lamentabil al oficialilor de a oferi condiții sociale mai bune. Există acum o *Duma* pentru care cei înstăriți, cum era Adam Șumovski, puteau vota însă, în realitate, țarul era la fel de autocrat ca înainte. Legile electorale erau schimbate pentru a-i exclude pe cei despre care se credea că fuseseră convinși să voteze pentru partidele critice, radicale și pentru a-i promova și a-i sprijini pe conservatori, iar parlamentul a fost botezat cu dispreț „Duma lacheilor“.¹ Deși erau interzise în mod oficial, existau discuții de salon în toată țara despre scandalurile recente în care era amestecat Rasputin, vindecătorul prin puterea credinței de la curte, și despre implicarea, nu la fel de clandestină, a Ohranei în activități teroriste, inclusiv asinate și atentate cu bombă.²

Deoarece țarul Nicolae se opunea cu vehemență schimbării, opoziția politică și dezbaterile de salon s-au îndreptat și mai mult spre stânga, în căutarea unor alternative radicale. Certitudinea schimbării promise de dialectica marxistă a fost pe placul minților metodice ale cetățenilor din Harkov. În fața unei politici oficiale de rusificare, fiecare naționalitate din imperiu aspira din ce în ce mai mult la independență. Evreii ruși erau supuși în mod repetat discriminării. Cote oficiale de limitare a numărului de studenți evrei au fost impuse din

¹ Ibid.

² Ohrana, Departamentul pentru Apărarea Securității Publice și a Ordinii, Arhiva Ohrana pentru Biroul din Paris, <https://digitalcollections.hoover.org>; rapoarte de informații de la agenții de pe teren și de la biroul din Paris despre poliția secretă a Rusiei imperiale, depeșe, circulare, studii, corespondență a revoluționarilor și fotografii referitoare la activitățile revoluționarilor ruși în străinătate.

nou școlilor și universităților, iar antisemiți violenți formau bande cunoscute sub numele de „Sutele Negre“.

În ciuda atmosferei de sărbătoare aduse de Târgul Internațional din 1910, s-au declanșat noi valuri de greve. Harkovul era un amestec periculos de muncitori plini de resentimente din cauza eșecului revoluției din 1905, o clasă profesională liber-cugetătoare care citea literatură socialistă strecurată în oraș din străinătate și un corp studentesc rebel și radical. Nu mai lipsea decât o scânteie. În provincie existau frământări și, din când în când, apăreau pusee de violență. Țăranii rămași în satele lor se simțeau excluși din punct de vedere economic. Părinții lor fuseseră, practic, niște sclavi; acum, fiii lor nu mai aveau niciun viitor acolo. Bande de țărani deposedați de pământ rătăceau prin zonele rurale, dând foc conacelor și omorându-i pe moșieri. Armata a încercat să păstreze ordinea, împușcând grupările de sclerați. Între timp, radicalii din orașe își învățaseră lecția după recente trădări; nu vor mai exista jumătăți de măsură data viitoare. Revoluționarii erau mai determinați decât înainte. În copilăria sa, Șumovski va învăța nu doar despre avioane, ci și despre evenimentele tragice din istoria recentă a țării sale, cum ar fi Duminica însângărată din 1905, când au fost uciși demonstrații neînarmați care mășlăluiau spre Palatul de Iarnă pentru a-i prezenta țarului o petiție, precum și masacrul din câmpurile aurifere de pe Lena, din 1912, când trupele țariste au împușcat zeci de muncitori care făceau grevă, protestând împotriva prețurilor mari din magazinele companiilor.¹ Prin țară circulau cărți poștale cu cadavrele rezultate în urma masacrului de pe Lena, care stârneau și mai mult atitudinile antiguvernamentale. Pe scurt, Rusia era o țară care se afla pe punctul de a duce un război cu ea însăși.

Într-o țară lipsită de speranță, mulți au renunțat la visurile lor de schimbare și au ales să emigreze, cu gândul de a-și încerca norocul în străinătate, cel mai adesea în America. Primul val de emigranți ruși

¹ wikipedia.org